

Illyés Gyula: Puszták népe

- részletek -

1. Tájékozódás. Pusztá a Dunántúlon. A pusztá lakóinak lelkülete.
2. A táj lelke. A pusztaiak hazája. A szülőföld.
3. A pusztá külön világa. A cselédek a tulajdonról. Az összetartó erő. Két feltörekvő család.
4. Két ellentétes család s két pusztá találkozásá. A pusztá vallása. Az öregek.
5. A pusztaiak multja. Parasztok, zsellérek és cselédek a történelemben. Az utódok a multról.
6. A pusztá kormányzásá. Pásztorok parancsolók, gazdatisztek.
7. Hétköznap és vasárnap.
8. A fegyelem és fegyelmezés. A munkabeosztás s a munkamenet. A cselédek közönye s a közöny oka.
9. A pusztaiak egymás közt. Társalgási nyelvük. Civódások. Ajándékok. Alkalmak a vidámságra.
10. A pusztaiak, táplálkozásá. Jövedelmük. A konvenció. Egy cselédház.
11. A gyermekek nevelése, felvilágosodása, barátkozásá. A szerelem.
12. A béreslányok kiszolgáltatottsága. A pusztá erkölcese. A hódítók.
13. A pusztá kultúrája. Iskola és egyházi élet. A hírköltők.
14. A szagról. Idegenek a pusztán.
15. Kuruzslók és orvoslók. A pusztá egészségügye. Sebészek. Népi gyógymódok.
16. Summások, aratók, napszámosok. Azok jövedelme és élete a pusztán.
17. A "szólítás". Akik elkerülnek a pusztáról. A pusztaiak a falvakban.
18. A pusztaiak jövője. A zsellérek.
19. Akik kiemelkednek. A második és harmadik nemzedék. Út a társadalomba.

Pusztá magyarul nemcsak azt a regényesen szabad, tengervégtelenség legelőt jelenti, amelyen Petőfi méneseinek körme dobog, a dunántúli magyar nyelven ezt egyáltalán nem jelenti, abból az egyszerű okból, mert ott ilyenek nincsenek. A Dunántúl a nagybirtokok közepén épült s néha egész faluszámbe menő cselédlakások, istállók, fészerek és magtárak együttesét jelenti, amelyet azért nem lehet tanyának nevezni, mert a tanyán csak egy-két család él, ezeken meg néha száz-kétszáz is. A dunántúli pusztán van iskola, van templom, vagy legalább kápolna, rendszerint a kastély egyik szárnyához ragasztva. Van tehát kastély is, hatalmas, gyönyörű park közepén tennispályával, mesterséges tóval, gyümölcsössele és fejedelmi allékkal és mindezek körül remekbe kovácsolt magas vaskerítéssel, sőt körülötte kegyeletes emlékként várárokszerű pocsolóval. A kastély után a legdíszesebb, sőt néha még annál is tekintélyesebb épület az ököristálló. Aztán a gazdatiszt lakása, amelyet nem tudni, milyen hagyományból, majd mindenütt ciprusok és fenyők öveznek. A gazdatiszt házánál valamivel kevésbé díszes az ispán lakása. Ennél is kevésbé díszes a főgépészé. Az utóbbiak is legtöbbször még különálló épületek. A cselédek háza (és nem zselléréké, mert a zsellér már a közeli faluba szorult, a szolgálatból kikopott cselédet és napszámost jelenti) egyáltalán nem díszes. A cselédek egy tető alatt, hosszú földszintes házakban laknak, akár a kültelki proletárok, lakásaikat csak vékony fal választja el egymástól. A hosszú tömeglakások beosztása olyan, hogy két-két szoba közé esik egy szabad tűzhelyű közös konyha. A század elején kelt törvény értelmében egy szobában csak egy család lakhat. Ezt sok helyen már be is tartják. De akad elég hely, ahol nem tartják be. Belső-Somogyban nem egy cselédházat láttam, amelyen még kémény sem volt, a közös konyhából a füst az ajtón ömlött ki s a szobákban több család lakott együtt. Amiről helyes képet csak úgy alkothatunk, ha meggondoljuk, hogy a cselédek elég

szaporák, körükben egy család általában hat-hét, sőt nemritkán még ma is tíz-tizenkét lelket jelent. Az istállók és fészerek között taláalomra elhelyezett cselédházak előtt és mögött egy pár lépésre (hogy vigyázhassanak rájuk), sorakoznak a cselédek konvencióban engedélyezett disznainak és tyúkjainak ólai, amelyek az etnográfusok megállapítása szerint még ma is az ázsiai őshaza építészeti elvei szerint épülnek, néhány dúcból, tapasztott sárból és szalmából. Legtöbb pusztán három-négy ilyen végtelen hosszú cselédház van, külön az ökörhajtóknak, azaz a béreseknak és külön a kocsisoknak, akik a pusztai társadalom hagyományai szerint osztály szempontjából felette állnak a béreseknak, noha sem jövedelmük, sem munkájuk nem különb. A legalacsonyabb osztály csodálatosan nem a kanászoké, ahogy a falu példája szerint várni lehetne, hanem a dohányföldieké.

Magyarország művelhető területeinek csaknem felét a puszták cselédjei művelik. Erkölcseiben, szokásaiban, világfelfogásában, de még járásban és karjának mozdításában is ez a népréteg minden másiktól élesen különbözik. Még a falvak mögött is eldugva és elzárva, tökéletes elszigeteltségben él. Egésznap, sőt vasárnapi elfoglaltsága miatt a pusztát szinte sohasem hagyja el, lakhelyén hozzáférni pedig a nagy távolság, a rossz utak, a különleges hazai viszonyok miatt, de e nép ősi bizalmatlansága miatt is nehezebb vállalkozás, ahogy gyakran emlegettem, mint egy középfrikai törzs tanulmányozása. Az irodalomban is csak a háborút követő évek folyamán kezdtek feltűnni. Valami furcsa, áporodott, de mégis erőteljes közösségben élnek, anyagilag és szellemileg egyaránt; ez a közösség nem egy vonásában inkább hasonlítható a gyári munkásság külön összetartozásához, mintsem a falvakéhoz. Persze azért lényegében attól is elüt. Egyéni külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókinése, hanem még álmvilága is teljesen egyedülálló, ami természetes is.

„Mert hány inge van most egy béreslegénynek? Nebándi nagypapa ládájában, amikor ő megnősült, hat közönséges bőgatya volt, hat rojtosszélű gatyá és hat "sípszájú ümög". Volt azontúl abban két pár csizma, egy valódi ezüst fokos és egy olyan suba, amely még most is jó volna, ha a későbbi idő folyamán véletlenül nem vág bele a villám, s nem ég el a kútágassal együtt, amelyen kintfelejtődött. Mit esznek most a pusztaiak? Nagyapa idejében a cselédasszonyok akkora vékában vitték az emberek után az ebédet, hogy alig bírták alatta tartani a nyakukat. Tizenegy óra felé egész asszony-karaván indult ki a cselédházakból. A juhászok egy mérföldről fölszimatoltak a jó paprikás szagára, amely csillogó szalagként úszott a határ ezernyi illata közt. Mert akkor minden volt. Akkor még hal is volt. "Szegény ember akkor nem volt." A koldús kocsin járt. Csak lámpaolaj nem volt, mert azért pénzt kellett adni. Pénz pedig akkor sem volt.”

„A nemesi ország II. József népszámlálása óta nem engedte, hogy földjeit fölmérjék. Az 1787-i adatok szerint akkor például Nyugat-Magyarország 85 százaléka volt a főnemesség kezén. Hogyan? "Az oligarchia főcélja - ahogy Felsőbüki Nagy Pál még 1834-ben is írja - magát arrandirozni, mi magyarul körülbelül a köznemesség kiirtását jelenti, s e célra buzgón törekszik, hogy egyedül a szomszédos Moson vármegyében, hol a múlt század elején 300 nemes családnál még több lakott, jelenleg három alig létezik." Széchenyi pedig a Hitelben azt írja, hogy "vannak köztünk, akik Magyarországnak 500-ik, de olyanok is, kik hazánk 100-ad részét bírják, sőt még olyan dúsak is, kik... szegény jó anyaföldünk 30-ik részének urai"!

A pusztákon, a nagybirtokon minden időben ritkább volt a lakosság, mint a jobbágyfalvak területén. Az 1828. évi összeírás szerint az akkori Magyarországon a 16-60 év közötti jobbágyok száma 564.643.

A zselléréké és pusztai cselédeké pedig 587.288.

Nem esünk túlzásba, ha ebből arra következtetünk, hogy a cselédek és zsellérek által művelt s egy pár arisztokrata által birtokolt terület legalább mégegyszer akkora volt, mint amennyit a jobbágyok műveltek, s az akkori megkötésekkel magukénak mondhattak.”

„A telkes jobbágyság, ismétlem. De hány parasztnak volt telke már akkor is az ország összes földműves lakosságából? Bizonyos, hogy a földnek nagyobb fele a patens ellenére továbbra is a nagybirtokosok kezén maradt. A császári ház a főurakat nem tartotta megbízhatatlanoknak; amint tudjuk, nem is voltak azok. A felosztott közös legelők jó részét is ők kapták. A zselléreknek abból legfeljebb egy-két holdacska jutott, és azt sem tudták megtartani. Igaz, a jobbágyfalvak "polgár"-falvakká vedlettek. De hány falu volt például a Dunántúl nagybirtok-óceánjában? A falvak végén néhány nemesi kúria talán duzzogott, s várta Kossuthot s tőle a pénzt, de kint a pusztákon rend volt. Nagypapák feje fölött észrevétlenül húzott el a nagy idők szele.”

„Nagyapa a változást a vonatoknak tulajdonította, teljes joggal. Aztán az emberek kapzsiságának, annak a "veszekedett krajcáréhségnek", amely egyik napról a másikra a grófokat elfogta. Nem volt barátja a változásoknak; mióta az eszét bírta, mindegyik csak bajt hozott. Mert mi volt azelőtt? Azelőtt a pusztaiak csak pásztorkodtak, heverték a napon vagy istállóban, nem tört el lábuk a sietségben. Az uradalmak csak annyi búzát termeltek, amennyi a népnek kellett. "Mikor én gyerek voltam, még alig volt itt szántás. Ősmertem, de hányat, aki egész életében nem vett kapát a kezébe." Kasza? Kaszát még ő sem vett a kezébe, legfeljebb próbaképpen. "Juhászat volt, meg gulya. Trágya meg annyi volt, hogy ki sem hordták mind a földre, fűtöttek vele. Az egész határ legelő volt." A cselédek annyi állatot tarthattak, amennyit csak venni tudtak. "Nem kérdezte senki, hogy János, mitül hízik a tehened, vagy mit esznek a feleséged récei meg tikjai?" Ennivaló volt, de mennyi volt! "Magsántult egy ökör? Vágjátok le, osszátok szét a cselédeknek. Az én egészségemre, ingyen!" Mert akkor még az urak is igazi urak voltak. Vagyis kicsire nem néztek. Az egyik Zichy gróf azzal tagadta meg tisztartójától a nyugdíjat, hogy "gyűjtötte volna maga össze, én nem kötöttem be a száját"! Nagymama vajból, csirkéből, tojásból, zsírból évenként 300 forintot is kiárult az ozorai piacon. Volt vásár, amelyre 25 süldőt is elhajtott. A pusztákat borjúkereskedők járták és először is a cselédek állatait nézték, mert azok mindig különbek voltak, mint az uraságé. Hisz azt mindenki tudta, hogy a belterjes állattenyésztés terén az uradalmak majdnem mindent a cselédektől tanultak. Tőlük lesték el a disznóhízlalást, a tehenészetet, a méhészetet, újabban a tojásárulást. Az emberek is jobbak voltak. Nem lehetett annyi ronda beszédet se hallani. Az a fene flanc se volt. Fölnőtt embernek, asszonymak egy ruhája volt egész életére. Szobában csak a beteg hált. Mert akkor még egészség is volt! Amikor jött a vonat, "égette volna meg a tűz!"

„De a boldog kor is véget ért egyszer. Jött a vasút, már nemcsak a lábónjáró marhát, hanem a búzát is el lehetett szállítani oda, ahol pénzt adtak érte. Jött a tengerentúli versenytől még mentes jó búzaár és vele a még nagyobb nyereségre való termelés. A legelőket felszántották, jöttek a gépek. Közben a parasztak előtt is kezdett világosodni, hogy a szabadságnak veszélyes járulékaik vannak, rájuk a szabadverseny jött. A robot után évtizedekig ők szántották az uradalom földjeit, ők arattak, ők nyomtattak legtöbb helyen egészen karácsonyig a hatalmas nyomtató csűrökben. Most gőzekék kezdték hasítani a földet. A paraszti dülők egyre kisebb részekre darabolódtak, az utódok közül egyre többen szorultak a zsellérsorra vagy a

pusztákra. A cselédek elszaporodtak s minél többen lettek, annál jobban recsegett, szakadt alattuk a talaj, hasonlóan ahhoz, mint amikor a vékony jégen egy sereg ember összeszalad. Próbáltak küzdeni, próbálták menteni is egymást néha igazán hősi szívóssággal és önfeláldozással; hasztalan. A történelem megint elárulta őket; süllyedtek feltartóztathatatlanul, nemsokára ott voltak, ahol a kuruckor után. Az 1900-as években egy család évi, minden néven nevezhető jövedelme 200 forint. Sóhajtozva emlegették a régi jó időt s nem tudták, hogy csak rövid napsütés volt.”

„Ők elevenítették s töltötték meg vajjon friss tartalommal az ősi népszokások már-már kiszikkadó ereit? Vagy ebben az alsó, meleg világban még az egész nép közvetlenül élte a művészetét? Szép elképzelés: a műsák hivatása az, hogy a szegénységet, ezt az alja tömeget vigasztalják. A népművészet legszebb alkotásai a legbűzlőbb nyomor színén úsznak, mint némely virág a posványon. Szépséggel való foglalkozásra csak a gazdagok érnek rá és a koldusok, azok, akiket már szintén nem kínoznak világi gondok. A rácegresi pásztorok, amihelyt leülhettek, bicskát fogtak, s két-három óra alatt kifaragtak egy-egy múzeális remeket. A béresek a határban a békésen ballagó ökrök között a szekérrúd elejére ültek és ott vésték s cifrázták tündéri diadalkapuvá a járomfa hajlatait.

A módos parasztok házából a népművészet, mint egy finnyás, az úrhatnamság láttán felbosszankodott szellem, már rég kihurcolkodott, a nemes ízlésű régi alkotások helyét sértődötten átengedve a vásári portékának és gondolatnak, amikor a pusztaiak még versengve faragták a ravasz szerkezetű gyujtósdobozokat, kerek szemmel lesték el egymás ostornyeléről a díszítő ábrákat, és futva gyűltek össze, ha valahol egy új nóta fölcsendült. Az öregek a végrendelkezők kínos részletezgetésével hagyták utódaikra a babonákat és hiedelmeket. A szokásokat ijesztéssel, ha kellett fenyítéssel ojtották az új nemzedékbe. Ez volt a pusztai igazi kultúrája, ez fűzte össze a lelkeket, a nyugtalanító kérdésekre ez adott választ. Ezek a szokások és hiedelmek vezették át a cselédeket a szerelem, a halál nehéz botlatóin, az élet veszélyes kanyarain. Ezek vigasztalták őket egy-egy esztendő sívár útján, az étlen-szomjan való bandukolás alatt. Ezek nyúltak először az én szellememhez is, csiszoltak a pusztai életre, és nem Hanák bácsi iskolája. Nem az európai kultúra, amely azért nem tudta legyőzni a barbár pusztait, mert talán nem is akarta jobbal helyettesíteni.”

„Egy angol utazó fölháborodva emlékezett meg arról a kínai mandarinról, aki végigbotoztatta egy kocsmaudvar kuliközönségét, mert beléptekor nem kapta meg tőlük a neki járó tiszteletadást. Egy félóra múlva az angol utazó a mandarint a piszkos kulik között lelte, barátságos kockázásban velük a csupasz földön. "Megtehetette - mondja a vizsla angol, talán irigykedve -, éppolyan büdös volt, mint azok." Nem riasztotta el a szag. Ó, az orr! S a 18. század szép gyermeke, a demokrácia, amely nem képletesen fül bele a fürdővízbe, hanem valóságosan azáltal, hogy az emberek egy részének jutott kád, a másiknak nem. Ilyen kicsinységeken akadhatnak el szent hevületek? Sajnos. Kitért a testvériség, az urak jobbukat nyújtották a népnek, s hátráltak gyorsan három lépést, alig várták, hogy kezet moshassanak. „